

*Déri Balázs**Bevezető sorok egy ladino fordításhoz,
aminek mai párjaként egy toledói emlékből
kibontott történet következik*

A zsidó-spanyol vagy ladino nyelv lingvisztikailag a kiűzetés idején beszélt kasztíliai (spanyol) változata, melyet az elszármazott szefárd közösségek egy része tartott az emlékezetében mind a mai napig. Mivel elvesztették a kapcsolatot az anyaországgal, egyrészt számos régies vonást megőrzött elsősorban a fonetikában és a szókincsben, másrészt nem követte a spanyol nyelv további századainak nyelvi változásait, valamint az öröklött spanyol szavak egy részében sajátos ladino hangtani és jelentésváltozatok alakultak ki – illetve a héber szavak – és a héber hatására létrejött tükörszerkezetek – mellé (melyek részben már Ibériában is jellemezték a zsidók kasztíliainyelv-használatát) annak a helynek megfelelően, ahol a spanyol-zsidó közösségek éltek, a „spanyol” szókincset a többségi nyelvből átvett török, görög vagy délszláv, vagy éppen francia, olasz szavak, elsősorban terminusok váltották föl vagy egészítették ki (beleértve annak különböző eredetű szavait). A Portugáliából elűzött szefárdok egy ideig (különösen Amszterdamban) zsidó-portugált beszéltek. A teljesség kedvéért: a 15. századig használt zsidó-katalánt is számon tartják.

Ma Izraelben talán százezren (vagy kevesebben, esetleg valamivel többen) ismerik s részben használják a ladinót. Azokon a területeken, ahol évszázadokon keresztül virágzott, már csak összesen úgy negyven-ötvenezren beszélnek: Törökországban (Isztambulban), Görögországban (Szaloniki nyelve a 20. század elején ladino volt; a holokausztban csak ebből a városból félszáz ezren veszttek oda!), továbbá Bulgáriában, Macedóniában, Bosznia-Hercegovinában (Szarajevó igen régi közössége a holokauszt előtt jelentős volt!). Régebben Marokkóban és Algériában is számosan beszéltek. Végül: franciaországi és amerikai szórványok is léteznek.

Valaha a mindennapi érintkezés nyelve volt, irodalmi használata nagyrészt a héberből való fordításra és a középkori spanyol irodalomból

elsajátított műfajok (pl. románc) továbbéltetésére korlátozódott, de a 18. századtól kezdve jelentős, önálló ladino irodalom alakult ki nemcsak paraliturgikus vallási költészettel, hanem különböző – elsősorban lírai, de drámai és prózai – műfajokban is, s ezek később a világirodalom hatásait is befogadták. A 19. századi Török Birodalomban háromszáz ladino nyelvű lapot, folyóiratot adtak ki, és egyes nagyvárosokban, mint például Izmir és Szaloniki, különösen virágzott a színházi élet! A ladinót a 19. századig elsősorban héber betűkkel írták, ma általános a latin betűs írás; ortográfiája még erősen vitatott.

Bár a spanyol kultúra számára történt 19. századi „fölfedezése” óta folyamatosan hispanisztikai és folklorisztikai tudományos érdeklődés tárgya (ennek kiemelkedő alakja volt a múlt század első felében a nagy spanyol nyelvész, Ramón Menéndez Pidal), ma már szótárai, tudományos kiadványsorozatai vannak, valamint élő nyelvként való megmentésére is lelkes kísérletek folynak (a nyelv és kultúra rendszeres izraeli és spanyolországi rádióadással, hagyományos és internetes lapokkal is jelen van a tömegkommunikációban). Elsősorban Izraelben kapott új lendületet a költészet, továbbá Európában több helyütt, nemcsak Spanyolországban komoly divatja lett a ladino kultúrának. Főként a zenének (amint a hanglemezpiac is mutatja, számos együttes „rákapott”).

Ugyanakkor a héberre való teljes nyelvváltás – hiszen az idősebb nemzedékek alig adták tovább a fiatalabbaknak –, kis részben pedig a modern spanyolhoz való hasonulás a közeli kiveszéssel fenyegeti a nyelvet és irodalmat. Talán még nem teljesen késő.

Jómagam például tíz éve Jeruzsálemben, egy reggeli buszon, iskolába tartó gyerekek révén szereztem tudomást a ladino nyelv létéről!

Fiatal magyar kutatója is akad a ladino irodalomnak Peremiczky Szilvia irodalomtörténetész személyében, aki doktori disszertációját

részben spanyol-zsidó irodalmi szövegek felhasználásával írja, előadásokat tartott és publikál is. Tőle kaptam az alábbi szöveget, melynek kiadása: Elena Romero, *Coplas Sefardies. Primera selección*. Introducción de Iacob M. Hassán. (Colección: Judaísmo Sefardí, n.º 1) Ediciones El Almendro. Córdoba. [1988?] A széltebenn-hosszában elterjedt dal a nevezett kiadásban egy 1900 körüli, héber betűs ladino kézirat (*Cantigas*) szövegén alapul.

A bizonytalan szerzőségű verset Abraham de Toledónak is tulajdonítják, mert az eredeti szöveg versszakainak más elrendezésével az akrosztichon (a strófakezdő betűk összeolvasva) mintegy az ő nevét adja ki. A 17–18. századi spanyol-zsidó költő leghíresebb művében (1732),

hosszú, sokstrófás versben József hőstetteit meséli el. A paraliturgikus vers a havdala (héber 'elválasztás'), vagyis a szombatbúcsúztatás szertartásához kapcsolódik. Az itt-ott szabálytalan szótagszámú, a rímeléstartól függően általában 7–8 szótagos vers negyedik sorának visszatérő végződése az *-el* szótag, általában a *Yisrael* szóban. Az utolsó strófa bizonyosan romlott szövegű, a harmadik sor tisztán kiegészítés. Mivel a ladinót nem héber szavakkal megtűzdelt spanyolnak, hanem önálló nyelvváltozatnak tekintem, általában a héber szavakat is lefordítom (pl. *šabat, šar Yisrael, goel*). A bájosan esetlen vers naiv rímjelgetés nélkül nehezen adná vissza az eredeti hangulatát, s emiatt erősen szabad, itt-ott szinte parafrazeáló fordításban tolmácsolom, a szótagszám-kötöttségeken is lazítva.

Toledói Ábrahám (?) Szombatbúcsúztató

A nagy Isten kegyelmével,
áldjon minket nyereséggel,
ne lássunk bajt nehézséggel,
mi és az egész Izrael!

Áldott a Magának-Elég:
adta e nap tiszteletét.
Minden szombat legyen ily szép!
Mi és az egész Izrael...

Istent állandóan kérem,
emlékezetünkben légyen;
legyünk kenyér s bor bővében,
mi és az egész Izrael.

Jertek egybe, egyesüljünk,
az Ő nevét áldjuk együtt,
és Őtőle áldást kérjünk,
mi és az egész Izrael!

Irgalmas Atya, tetőled
a hűséges Pásztort küldjed,
kérjük jelül, Vezetőnknek
mi és az egész Izrael.

Kérjük nappal, kérjük éjjel:
lássunk vígságot jó véggel
az egész kíséretével,
mi és az egész Izrael.

Ó, Isten, nyisd meg magtárad,
népedet sok pénzzel áldjad,
amit mindig tőled várok,
ki szent, hűséges vagy s leszel.

Adjad, Urunk, áldásodat,
jó állapottal azt megadd;
mutasd szabadításodat,
mely templomodból jöjjön el!

Most már igencsak elég lett,
amin néped eddig átment;
küldd, hogy lássa a Fölkentet,
a Messiást Izrael.

Izrael feje, Michael,
Elijahu és Gábiel
a Megváltóval jöjjön el,
hogy szabaduljon Izrael.

Hadd lássunk jönni jó hetet:
fogadni elébe kimegy
kérni magának életet
velünk az egész Izrael.

Áldott ezen az ünnepen
reggeltől-estétől legyen,
Kit magasztalunk szüntelen,
mi és az egész Izrael!

Kulcsok hatalma

A látogató már nappal szemrevételezi a kapualjakat, a kapukat és bennük a zárat. Megvannak a régi vasszerkezetek. Fényképez, különböző szögekből, reggeli, délutáni fényben; a kereszteződésekben forgatja, beállítja a térképet, elhárítja a helybeliek segítségét.

Zsebében a kulcsot tapogatja: a titkos családi hagyomány szerint József ben Jichaq aranyműves vitte magával Isztambulba. Ennek ükunokája, Jehuda ben Efrájim kereskedő fia, aki a szófiai rebe unokáját, a kedves Mirjamot vette el feleségül, távoli rokona hívására Szarajevóba költözött. A hegyek övezte városban őrizték a kulcsot, míg valaki épp négyszáz évvel a kiűzetés után népes családjával együtt átköltözött egy délvidéki településre. A gyermekek észak felé rajzottak ki aztán. A családi hagyomány nem tartotta fenn a leszármazási sort, s mindig csak egy férfi ismerte a kötelességet, hogy a kulcsot meg kell őriznie, míg egy nap a fia visszamegy Toledóba. Amikor elérkezett az idő, a család előtt eltitkolva igazi célját, messze földre küldte a fiát, s átadta neki a kulcsot. Az atyai áldás után hosszan búcsúzott tőle.

Alkonyatkor lesétál a folyóparti sétányra: onnan fogja kipróbálni a város zárait, a Tajo felől

kezdve. El Tránsito a neve az első zsinagógának, amögött indul, s az első keresztutcán balra tér. A másik oldalon visszajut a Calle San Juan de Diosra. Visszanézve látja, hogy az utca végén valaki sorra odalopakodik a kapukhoz. A Krétai templomával szemben munkások hangoskodnak, hirdetéseket erősítenek a villanyoszlopokra: „Claves de Toledo. Llave del Futuro”. Akit az imént meglátott, a Travessía del Condénál éri be. A Calle Santo Tomé felől ketten csatlakoznak hozzájuk. Főntebb még hárman, a Calle del Ángel végében pedig öten jönnek. Szótlanul is fölismerik egymást.

Tizenkét éjjel járják a várost. A tizenötödik napra virradóra dolgavégezetlenül csomagolnak a szállodai szobákban. Aztán libasorban mennek az állomás felé, át az Azarquiel hídon. Úgy, hogy a többiek rendre nem látják, egy-egy idősebb férfi lép melléjük, néhány lépésre elkíséri őket, s a tizenkét öreg egyenként a fülükbe súgja, mindnek ugyanazt: „Ne felejtse el időben átadni a kulcsot a fiadnak! Amikor majd ide küldöd, ezen a hídon kell átmennie. Most pedig vidd magaddal ezt a kavicsot!” Hazatérve mindegyik a saját apjának néhány napos sírjára rakja azt a darab követ.